

Страх як найперша характеристика людини

Стаття присвячена походженню феномену страху та його розвитку від найдавніших часів до сьогодення. У статті описуються характерні риси та мотиви поведінки людей під впливом даної емоції а також методи протидії страху.

Ключові слова: *страх, емоція, інстинкти, минуле.*

Kurchak O. Fear as the first human characteristic

The article is dedicated to the origin of fear phenomenon and it's development from the oldest times till today. The article describes features and behavior motives of people under this emotion and different methods of fear overcoming.

Key words: *fear, emotion, instincts, past.*

Первісний період історії людства характеризується міфо-релігійною свідомістю – більш значним чуттєво-емоційним сприйняттям світу(синкретичним світовідчуттям). Гармонійна трансформація трансцендентального страху у цьому періоді проходить завдяки міфологічним та релігійним ритуалам (які отримали езотеричний характер), символам, догмам і, меншою мірою, у формах державних, власно-правових та наукових установ. Треба також зазначити, що вивчення місця феномена страху у міфо-релігійній свідомості важливе тим, що всі соціокультурні інститути і феномени, що вироблені в цю історичну епоху визначили подальший розвиток людства і мають автономно діючий вплив у суспільному та психологічному житті людини в подальшому. Закладений під час утворення в той чи інший соціокультурний інститут феномен страху має своє продовження та розвиток до сьогодення. Від того, як він змінював свої різновиди та форми в колективній свідомості історичних епох, залежало подальше гармонійне взаємовідношення між свідомістю та позасвідомим – трансцендентним.

Відчуття самотності та страху у світовідчутті первісної людини міфологічно пов'язувалося з процесом народження Космосу та Першолюдності як відгуку трансцендентної миті "вивертання" "абсолютного Я" в Дещо Інше. Від цього весь

подальший характер існування людини просякнутий двома цими відчуттями. Самотність, на думку Н. Хамітова, є "екзистенційною ситуацією людського буття, у межах якої відбувається зовнішнє чи внутрішнє відокремлення людини". Такий процес відокремлення, імовірно, відчувався первісною людиною дуже болісно, з постійним відчуттям моторошності, туги та жаху. В якусь мить свого існування дикун усвідомив, що його тваринні інстинкти вже не визначали його зумовленості дій у світі. І його досконале тваринне заспокоєння у природному стані, за думкою Е. Касіра "як немовля у своїй колисці", раптово скінчилося.

Самотність і страх стали первинно-якісними елементами світовідчуття. Які відрізняють людське існування від тваринного і усвідомлюються як болісні відчуття, яких треба позбутися. Ця закономірність простежується не лише у філогенезі людства, а й в окремому індивідуальному процесі становлення особистості, як виривання зі своєї старої освоєної природи (онтогенезу). Тому людина екзистенційно піднімається над усіма загрозами і страхіттями оточуючого середовища, адже вона повинна просто бути підпорядкована та включена в природні біоценози і тому доленосно залежала від її вольових примх. Внаслідок цього первісна людина деякою мірою опинилась ізольованою від відчуженого світу, освоїти який вона була зобов'язана на новітніх свідомих і соціокультурних засадах.

Але щоб оволодіти світом, дикуну потрібно було перебороти, "окультурити" внутрішню самотність та страх у межах свого «ось-буття». Ці відчуття переслідували первісну людину скрізь, в т ому числі і у сні. Сон є фізіологічною умовою для активного оволодіння природою і зняття психологічного напруження. Ймовірно, тому найсуттєвішим «завданням» було "окультурення" сну, його розмежування з відчуттям страху. Французький знавець примітивних культур Л. Леві-Брюль вважав, що мислення первісної людини не настільки розвинене, щоб розрізняти сон і неспання. Бо до чуттєво-таємничої інформації снів люди первісної доби ставилися з великою повагою і довірою, адже будь-яке сновидіння означало перенесення в інший світ, "розмову" з душами предків. Отже, будь-який сон міг стати. Як і реальні об'єкти світу, жахаючою зустріччю, яку архаїчна людина постійно очікувала. Саме перманентне чекання не давало дикуну спокою ні на мить, посилюючи відчуття тривоги та страху, які потребували соматичної розрядки.

Таким механізмом розрядки (соціокультурним феноменом), як відповідь на постійне психологічне напруження, був зойк, крик-слово, а надалі - ритуальна пісня (колискова, молитва). Поруч із цим, мимовільні моторні рухи переросли в ритуальний танець-закляття із застосуванням моторошної маски, які трансформували внутрішній світ

дикуна зовні, розкриваючи таким проєкційним засобом свої відчуття для колективного споглядання-заспокоєння. Поєднував усі перераховані первісні соціокультурні явища інтегруючий феномен - річ, яка формувалась як міфотворчість, що "пояснювала", "заповнювала" пустоту, незрозумілість оточуючого середовища та внутрішнього світу. І таким чином, усі перераховані соціокультурні явища знижували нестерпне і постійно присутнє відчуття страху.

Крик витворює минуле тварино-дієве захоплення істоти, що повстала таємничим образом із деякої безодні Ніщо до рівня усвідомлення величі світу. Крик - це мить припинення дії часу і простору й короткочасне примирення та зливання людського ества, її розуму з природою, зі своєю смертною долею. Зойк врівноважує втрачений людиною зв'язок природного з народженою людяністю. Тому крик набуває в культурі людства значення страхотливо-радісного символу незмінної присутності людини у світі. Завдяки цьому і досі крик залишається психоестетичним поняттям, що затвердилося в традиційній культурі і мистецтві й використовується в сучасній субкультурі.

Будь-яка якість крику (радісна чи жахаючого відчаю) знижує психологічне напруження людини. Поступово крик трансформується в іншу, менш дієву, шоковую для інших членів роду форму, феномен культури - колективну молитву чи пісню, які психологічно неможливо відокремити від відчуття амбівалентного страху та надії. У якій би формі молитва не промовлялася, це є спасінням від страху та станом страху перед Космосом, ймовірною можливістю відмови у проханні. Молитва (афективно вимовлене слово) й танець (як предметно-дієве висловлення позасвідомого відчуття люті та страху) виводило колективне, а слід за ним індивідуальне життя з фізичних та буденних меж, підносило людину до рівня нескінченного та вічності існування і, водночас, магічно заклиало довкілля і саму людину, спрямовувало її на позитивно-люблячі відношення та дії.

Поєднання крику, танцю з маскою - це позасвідомий спогад, трансформація, "вивертання" трансцендентного жаху в межах ось-буття людини, де ритуальне "одягання" людини в Жах-маску (сакральний образ тотема, Духу), робило саму людину залученою до цих спопеляючих відчуттів-образів. Людина під час ритуального танцю з маскою перетворювалася на частину Космічної сили (Мана) і цим повертала свої почуття від страху до надії та любові. Таким чином, чуттєво пізнавала та приближалася до трансцендентного горіння "абсолютного Я" і знижувала болісне відчуття страху, що переслідувало дикуна.

Також слід додати, що перші соматично ритуальні дії, які знімали дистресові стани і надавали тривалу психологічну стійкість усьому роду, відігравали позитивну роль у

збереженні репродуктивної функції людини. Тобто ефективні та гнучкі ритуальні дії, які виробили первісне суспільство, надавали їй культурний механізм виживання. Отже, ритуальні дії збільшували адаптаційні можливості людини і тому розповсюджувалися та зберігалися в первісній культурі й надалі.

Найсуттєвішою прерогативою первісної свідомості було усвідомлення себе як істоти, що постійно знаходиться у безперервному контакті з надприродними силами, й раніш за все, з мерцями (пізніше - з їх духами) свого роду. Мертві відчувались як невидимі сили, що присутні в “цьому світі”. Для архаїчної (як і для сучасної) людини все, що нагадує “життя” померлого у світі, несе тавро небуття і хаосу, викликає страх і образи. Це можуть бути різні види руху, дивним образом видозмінені в темряві, які несвідомо, символічно нагадують людині процес гниття і розкладання трупа.

Це тремтіння аморфної маси, в'язкість болота, бродіння і бульбашкообразне підняття топів, драговини жиру, людські фекалії. Нескладні безхребетні організми своїми аморфними формами, судошністю також можуть нагадувати людині про процес гниття трупа. Мабуть, тому деякі комахи - черви, глисти, гусінь, багатоніжки, різноманітні види тарганів - досі викликають огиду у сучасних дітей і майже не згадуються у класичній міфології. Адже ці істоти замінюються водно-хтонічними образами - зміями, жабами, мишами, павуками і крабами, які, як правило, персоніфікували темряву і хаос, являючись представниками іншого світу, носіями злого початку для людини. Вони знаходяться у просторі, недоступному для живих, їх рух також, як і безхребетних, загадковий та потойбічний, і тому вони всі належали до світу мерців - були страхітливими символами смерті.

У цьому контексті цікава думка В. Вундта, який припускав, що перші уявлення про душі в архаїчній свідомості складаються у процесі спостереження за розкладанням померлого. Душа померлого персоніфікувалася у першого черв'яка, який вилазив з трупа. Отже, душа знаходила інше існування у “тому” світі. Від цього рух її “нового” існування відрізняється від людського. У міфологічній свідомості черв'як - метаморфоза душі - швидко перетворився у ес-хатологічного змія. [5, с. 69]

Дійсно, таке припущення має місце. Слід лише згадати поховальний обряд у давніх нартів, де померлого до часу поховання огортали у шкури тварин з метою прискорення процесу гноіння. І лише тоді, коли труп буде кишіти черв'яками, його поховують у морі. Мабуть, тому згадані хтонічні істоти викликають у сучасної людини несвідоме відчуття неприязні та страху, який доходить до культурної огиди, яка, на думку Т. Гоббса, є ключовою характеристикою страху.

Для суспільного життя архаїчного періоду занадто активні інстинкти самозбереження і його еволюційні форми - біль та страх - могли бути згубними в силу індивідуальної егоїстичності та дій, пов'язаних із цим. Тому первісне суспільство створює соціокультурні механізми та інститути самоприборкання та самообмеження природних інстинктів дикуна, заради єдності та стабільного життя суспільства. Одним із таких давніх інститутів є ритуал ініціації.

Ініціація (архаїчне свято) - це ритуальна церемонія, під час якої молода людина була зобов'язана пройти ряд довготривалих, моторошних іспитів (перенести сильний стрес), виявляючи при цьому максимальне володіння собою - зовнішнє та внутрішнє. Ініціація як "ритуал переходу" у світ дорослих була закодована, а процес підготовки і проведення її проходив у штучно створеній атмосфері таємниці, що збільшувало ефект над тим, кого випробовують. [5, с. 102]

Стресовий стан штучно створювався численними засобами - від психічного ефекту особистих умов до прямого впливу на центральну нервову систему та гормональний стан мозку (за рахунок виснаження, болю, ізоляції, використання психотропних засобів). Як правило, два-три місяці до ініціації неофіти існують відокремлено від родичів, ні з ким, крім наставників, не спілкуючись. їм заборонено грати і сміятися. Харчувалися вони тільки травами та коріннями, здійснювали небезпечні доручення - пройти поодиночі у безмісячну ніч крізь кладовище чи присмеркові джунглі у сусіднє селище, "вбігти" у спеціально підпалену домівку і винести звідти якийсь предмет, залишений там злим духом.

Далі настає власне ритуал ініціації, під час якої юнак, що пройшов низку іспитів, піддавався акту нанесення тілесного каліцтва (іспит на "приручення" страху і болю): від найлегшого - неглибокого надрізу на тілі чи вибивання зубів - до жахливого і небезпечного, такого як скарифікація та субінцизія - підрізання (глибокий надріз уздовж статевого чоловічого органа). Звичайно, що відчуття страху іноді таке велике, що у юнака не спрацьовували м'язи сфінктеру. [1, с. 211]

Юнак, який проходив ініціацію, переживав сильне психологічне потрясіння, яке змінювало аксіологічні вектори свідомого та позасвідомого. Ритуал "придушував" інстинкт самозбереження, об'єктивував первісний страх людини завдяки штучно створеній процедурі проходження соціокультурних "бар'єрів". Подолання цих перешкод та переборення при цьому болісного відчуття страху зміцнюють індивідуальну свідомість, стають особистою цінністю і закладаються в пам'ять. Отже, створюється соціокультурний механізм "заданих" і "необхідних" суспільству форм страху, які є значимими для нього. Тобто соціалізована людина (яка пройшла ряд ініціацій) переміщує інстинктивний страх у

ієрархії психологічного життя "нижче" і здатна терпіти біль заради "вищих" суспільних цінностей.

Проте є ще один тваринно-людський стан, який здатний руйнувати суспільну єдність - це відчуття голоду. Цей стан призводить до неадекватних суспільних дій, які можуть перерости у масову агресію чи суспільну регресію застиглості, зачарування голодом є передчуттям, символом бездонності Ніщо, зміною вектора людини на небуття, у смерть, що руйнує внутрішню єдність будь-якого суспільства незалежно від історичної епохи розвитку людства, ставить питання про його існування взагалі. Історії відомо багато прикладів бунтів проти голодомору, які в деяких випадках ставали одним із приводів кровопролитних соціальних зрушень. Варто лише згадати початки Великої французької та російської лютневої революцій. Але також історії відомі приклади масової "застиглості" перед голодом - події в Україні 1932-1933 років.

Бажання позбутися голоду для людини та суспільства мало і має соціокультурне та психо-свідоме вагоме значення. Це прагнення набуло чуттєво-культурного забарвлення у суспільному житті архаїчної спільноти і має міфологічну природу пояснення. Вважається, що у міфологічній свідомості їжа символізує дещо більше, ніж просто харчування. Голод та їжа є основною дієвою силою Космосу, богів та людства, символом існування людини, взаємообміну різних світів. Голод виступає як негативна сила хаосу, темна бездонність - її треба заповнити, знищити, тому що голод руйнує внутрішню рівновагу людини з самою собою. Їжа ж, навпаки, пов'язана з силою та життям, з Космічною гармонією структурності та упорядкованості.

Ритуальна їжа - бенкет - зближує, з'єднує первісну людину зі світом богів. Через жертвну їжу людина залучається до Вічності, до могутніх сил добробуту. Цей ритуальний акт у культурі людства є святом, тому що він пов'язаний із поверненням часу до Творіння, Уробоса. Це стан неподільності світу на протиборчі протилежності, час до-свідомого та життя першолюдини - Пуруши, Іміра, тіла яких були ще не розчленованими. Час нерозчиненого стану "абсолютного Я", де Воно ще не ушербно-гармонійне - Єдине. Це чуттєво-символічне повернення до Раю, життя без страху та вини. Одночасно, ритуальний бенкет "примирює" мертвих, які постійно голодують, що руйнує роз'єднуючу силу смерті.

Але у повсякденному житті людині треба "захопити", "вирвати" їжу з постійним напруженням сил світу, які протистоять їй. Голодомор породжує таємний страх за розрив зв'язку людини з Космічними силами достатку, відсутністю їх доброзичливості й талану. Відчуваючи небезпеку за своє майбутнє, космічну причетність до свого існування, людина створює запаси їжі, які іноді значно перебільшують її потреби. Це знижує її тривогу і дає

відчуття стабільності, упорядкованості та причетності до удачі. Такий стан у міфологічній свідомості став ідеалом і знайшов своє відображення в уявленні про рай, де немає боротьби за їжу - вона постійно присутня. Символами перемоги над Ніщо під час бенкету є їжа, яка уособлювалась як причетність до вищого блага Космосу, вічної родючості, і взагалі до безсмертя. [2, с. 280]

Відтак, потрібно зазначити, що будь-яка культурна річ або феномен, інформація, які історично були утворені людиною, несуть у собі відображення того психоемоційного стану, в якому вони створювались. Як один із базових інстинктів, відчуттів, страх є першеутворюючим мотивом, який підштовхував до створення стійких міфо-ритуальних інститутів, що існували в "ідейній" єдності. Тобто феномен страх тією чи іншою мірою відігравав роль "творця" або був обов'язковим компонентом багатьох архаїчних традицій, обрядів, ритуалів, культів, які згодом лягли в основу національних культур, ментальності та характеру того чи іншого народу.

Об'єктивізація своїх фантазій (створення неіснуючих у природі явищ), які знижували фізіологічно зумовлені страхи первісної людини, були дійсним культурним завоюванням людства. Але ж, знищуючи культурними феноменами негативну емоцію, людина потрапляла у полон новостворених загроз та жахів. Фантазування, перетворені у міфологічну картину світу, зобов'язували первісний колектив до суворого його дотримання. Під впливом катастрофічних явищ природи та інстинктивних проявів тваринної спадщини у суспільному житті людина створювала жахливі химери, які постійно страхали її.

Таким чином, культурні механізми подолання первісних форм страху створювали, у свою чергу, нові форми, які теж вимагали свого усвідомлення та соціально-культурного переборення. При цьому фізіологічно зумовлені страхи були і залишаються діючими в суспільному житті кожної людини. Вони мають спадкоємність і характеризуються загальним правилом: чим вище людина піднімається по еволюційній драбині, тим складніші її емоції і тісніше вони зрощуються між собою. Це дає змогу вважати, що феномен страху під впливом часу не тільки змінював свої форми і види, але й безперервно ускладнювався в культурі людства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамян Л.Н. Первобытный праздник и мифология. - Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1983. - 232 с.
2. Айке Д. Страх. Концепции фрейдистского психоаналитического направления // Энциклопедия глубинной психологии. Т.1: 3. Фрейд: жизнь, работы, наследие. - М.: MGM-Interna, 1998. - 782 с.
3. Вартамян Г.А., Петров Е.С. Эмоции и поведение. - Л.: Наука, 1989. - 144 с.
4. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). - М.: Издательство Московского университета, 1984. - 200 с.
5. Жигульский К. Праздник и культура: Пер. с польск. - М.: Прогресс, 1985.-336 с.